

КАНЕЦ ПАРАДЫГМЫ ТРАНЗІТУ

© ПАЛІТЫЧНАЯ СФЕРА
(ISSN 1819-3625) №3 (2004) стр.57-66

Томас Карозэрс

У апошняй чвэрці XX стагоддзя ў сямі розных рэгіёнах планеты пачынае назірацца тэндэнцыя, якая была заклікана змяніць палітычны ландшафт сучаснага свету. Гэта: 1) падзенне правых аўтарытарных рэжымаў Паўднёвае Еўропы ў сяр. 70-х; 2) замена ваенных дыктатураў шляхам абрання грамадзянскага ўраду ў Лацінскай Амерыцы з канца 70-х да канца 80-х гадоў; 3) аслабленне аўтарытарных рэжымаў ва Усходняй і Паўднёвай Азіі з сярэдзіны 80-х; 4) крах камуністычных рэжымаў ва Усходняй Еўропе напрыканцы 80-х; 5) распад Савецкага Саюза на 15 незалежных дзяржаваў; 6) аслабленне аднапартыйных рэжымаў ва многіх рэгіёнах Афрыкі на поўдзень ад Сахары ў першай палове 90-х; 7) слабая, але заўважная тэндэнцыя лібералізацыі ў некаторых краінах Блізкага Усходу на працягу 90-х.

Прычыны, форма і тэмпы зменаў былі вельмі рознымі. Але іх вылучала адна характэрная рыса — рух, прынамсі, некаторых краін з названых рэгіёнаў ад дыктатарскіх рэжымаў у накірунку да больш ліберальнага і дэмакратычнага кіравання. Нягледзячы на некаторыя адрозненні, вышэйзгаданыя тэндэнцыі былі ўзаемазвязаны. У выніку многія аналітыкі, асабліва на Захадзе, разглядалі іх як складнікі адзінае глабальнае дэмакратычнае тэндэнцыі, якая дзякуючы С. Хантынгтану стала шырока вядомаю як «трэцяя хваля» дэмакратызацыі¹.

Да гэтай імклівай плыні палітычных зменаў з энтузіязмам далучыўся ўрад Злучаных Штатаў. Ужо ў сярэдзіне 80-х прэзідэнт Р. Рэйган, дзяржаўны сакратар Дж. Шульц і іншыя ўплывовыя дзяржаўныя дзеячы пачынаюць спасылацца ў сваёй дзейнасці на «сусветную дэмакратычную рэвалюцыю». У 80-х з'явілася вялікая колькасць урадавых, квазіўрадавых і няўрадавых арганізацыяў, якія скіроўвалі сваю дзейнасць на пашырэнне дэмакратыі. Новая супольнасць, якая прасоўва-

ла дэмакратыю, адчувала неадкладную патрэбу ў аналітычных распрацоўках, якія б дазвалялі асэнсаваць і патлумачыць сучасныя палітычныя падзеі. Такім чынам, сутыкнуўшыся з пачаткам «трэцяе хвалі» — дэмакратызацыяй у Паўднёвай Еўропе, Лацінскай Амерыцы і некалькіх краінах Азіі (перш за ўсё Філіпіны) — дэмакратычная супольнасць ЗША імкліва ўвабрала ў сябе аналітычную мадэль дэмакратычнага «транзіту». Гэтая мадэль паходзіла з прыватных інтэрпрэтацый канкрэтных дэмакратычных пераўтварэнняў і, у меншай ступені, з ранніх прац новае акадэмічнае дысцыпліны «транзіталогіі» і асабліва праграмнай (seminal) працы Гільберма О'Донела і Філіпа Шмітэра².

У той час як трэцяя хваля 90-х прайшла па Усходняй Еўропе, Савецкім Саюзе, Афрыцы на поўдзень ад Сахары і іншых рэгіёнах, прыхільнікі пашырэння дэмакратыі (democracy promoters³) зрабілі гэтую мадэль універсальнай для разумення працэсаў дэмакратызацыі. Яна ўкаранілася ў палітычных колах ЗША як форма/шлях мыслення, абмеркавання і распрацоўкі механізмаў удзелу ў працэсах палітычных зменаў па ўсім свеце. «Мадэль транзіту» застаецца надзіва трывалаю, нягледзячы на разнастайнасць палітычных зменаў і цэлую плынь вельмі розных поглядаў навукоўцаў на тое, у чым прычына і прырода дэмакратычнага транзіту⁴.

Парадыгма транзіту была чымсьці вельмі карысным у час важных і непрадказальных палітычных пераўтварэнняў у свеце. Але зараз становіцца ўсё больш відавочным, што рэальнасць ужо не адпавядае гэтай мадэлі. Многія краіны, якія палітыкі і іх дарадцы паслядоўна называюць «пераходнымі», не знаходзяцца ў стане пераходу да дэмакратыі. Трыванне парадыгмы пасля яе карыснага жыцця запавольвае эвалюцыю ў сектары, які спрыяе развіццю дэ-

¹ Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991). — Тут і далей, калі не пазначана інашае, заўвагі аўтара.

² Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

³ Літаральны пераклад — людзі, якія прасоўваюць дэмакратыю. — Заўв. перакл.

⁴ Ruth Berins Collier, *Paths Toward Democracy: The Working Class and Elites in Western Europe and South America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), P. 5.

макратыі і накіроўвае палітыкаў на зусім няправільны шлях. Прышоў час прызнаць, што парадыгма транзіту перажыла сваю карыснасць, і шукаць лепшыя сродкі.

Асноўныя дапушчэнні

Парадыгму транзіту вызначаюць пяць асноўных дапушчэнняў. Першае, якое з’яўляецца «парасонам» для ўсіх астатніх, — «кожную краіну, якая адыходзіць ад дыктатуры, можна лічыць краінаю, якая ідзе да дэмакратыі». Асабліва ў першай палове 90-х, калі палітычныя змены ў многіх рэгіёнах свету мелі паскораны характар, палітыкі і іх асістэнты пазначалі любую аўтарытарную краіну, якая ажыццяўляла некаторую палітычную лібералізацыю, як «краіну пераходнага перыяду» («transitional countries»). Колькасць «transitional countries» празмерна ўзрастала: амаль 100 краінаў (каля 20 у Лацінскай Амерыцы, 25 ва Усходняй Еўропе і былым Савецкім Саюзе, 30 у трапічнай Афрыцы, 10 у Азіі і 5 на Блізкім Усходзе) былі кінуты ў канцэптуальны кацёл парадыгмы транзіту. Адночы замацаванае вызначэнне стала прычынаю таго, што палітычнае жыццё краінаў пачало аўтаматычна аналізавацца як рух да ці ад дэмакратыі і безумоўна звязвалася з чаканнямі парадыгмы. Узгадаю адзін надзвычай дзіўны прыклад. Амерыканскае Агенцтва па міжнародным развіцці (U. S. Agency for International Development — USAID) працягвае апісваць Дэмакратычную рэспубліку Конга (Кіншаса) — краіну, разбураную ўнутранай барацьбой, якая перажывае узбуджаны, непразрысты і наўрад ці вельмі дэмакратычны працэс палітычных зменаў, — як краіну, «якая пераходзіць да дэмакратыі, грамадства свабоднага рынку»⁵.

Другое неапраўданае дапушчэнне парадыгмы транзіту — дэмакратызацыя разгортваецца ў некалькіх паслядоўных стадыях. Спачатку адбываецца *адкрыццё* (*opening*), перыяд дэмакратычнага бражэння і палітычнае лібералізацыі, калі выяўляюцца шчыліны ў кіраўнічым дыктатарскім рэжыме, з вядомым размежаваннем паміж прыхільнікамі «жорсткага»

(hardliners) і «памяркоўнага» курсу (softliners). Затым наступае *прарыв* (*breakthrough*) — калапс рэжыму і хуткае з’яўленне новае дэмакратычнае сістэмы, з прыходам да ўлады новага ўраду праз нацыянальныя выбары і ўсталяванне дэмакратычнае інстытуцыянальнае структуры, часта з прыняццем новае канстытуцыі. Пасля транзіту наступае *кансалідацыя* (*consolidation*), павольны, але мэтанакіраваны працэс пераўтварэння, падчас якога дэмакратычныя формы трансфармуюцца ў дэмакратычную сутнасць праз рэформу дзяржаўных інстытутаў, рэгуляванне выбарчага працэсу, умацненне грамадзянскае супольнасці і поўнае прызвычайванне грамадства да новых дэмакратычных «правілаў гульні»⁶.

Прыхільнікі пашырэння дэмакратыі кажуць пра непазбежнасць працэсу ўстойлівага руху пераходных краінаў па гэтым вызначаным шляху — ад адкрыцця і прарыву да кансалідацыі. Пераходныя краіны, кажучыяны, могуць ісці назад, стаяць на месцы альбо рухацца наперад па гэтым шляху. Але нават адхіленні ад гэтай паслядоўнасці, якія яны аналізуюць, разглядаюцца ў тэрмінах пераходу. Розныя адхіленні апісваюцца як адрозненні «хуткасці» і накірунку, але не як рух, які зусім не супадае са шляхам дэмакратызацыі. Прынамсі ў пікавыя гады трэцяе хвалі многія энтузіясты дэмакратызацыі верылі, што, калі поспех некалькіх дзесяткаў новых транзітаў і быў сумнеўны, дэмакратызацыя ў некаторым важным сэнсе — натуральны працэс, які пачне дамінаваць, калі адбудзецца першапачатковы прарыв. У парадыгме пераходу ўтрымліваецца немалая колькасць дэмакратычнае тэлеалогіі, як бы яе паслядоўнікі гэта ні адмаўлялі⁷.

Трэцяе дапушчэнне моцна звязана з ідэяй паслядоўнасці дэмакратызацыі — вера ў вызначальную ролю выбараў. Актывістаў дэмакратызацыі (democracy promoters) нельга абвінаваціць у атаясамленні выбараў і дэмакратыі, што часта робяць крытыкі. Цягам гадоў яны абгрунтоўвалі і рэалізавалі значна больш шырокі набор уздапаможных праграмаў, а не толькі канцэнтраваліся на выбарах. Тым не менш яны былі схільныя за-

⁵ “Building Democracy in the Democratic Republic of Congo” www.usaid.gov/democracy/afr/congo.html. Тут і надалей я цытую дакументы USAID, таму што яны найбольш даступныя і заслугоўваюць даверу, але я думаю, што мой аналіз таксама можна добра прыкласці і да іншых арганізацыяў, якія займаюцца прасоўваннем дэмакратыі ў ЗША і за межамі.

⁶ Канцэпцыя дэмакратыі як прадказальнага і паслядоўнага працэсу добра адлюстравана USAID, гл. *Handbook of Democracy and Governance Program Indicators* (Washington, D. C.: USAID, August 1998).

⁷ Guillermo O’Donnell выказваўся супраць таго, што канцэпт дэмакратычнае кансалідацыі мае тэлеалагічныя ўласцівасці, у “Illusions About Consolidation, *Journal of Democracy* 7 (April 1996): 34–51. Адказ на гэтую заяву Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros and Hans-Jürgen Puhle, “O’Donnell’s Illusions”: A Rejoinder, *Journal of Democracy* 7 (October 1996): 151–59.

вышаць чаканні ад таго, што рэгулярныя і справядлівыя выбары робяць для дэмакратыі. Яны верылі не толькі ў тое, што выбары даюць новаму постдыктатарскаму ўраду дэмакратычную легітымнасць, але і ў тое, што выбары будуць пашыраць палітычны ўдзел, дэмакратычную адказнасць дзяржавы перад грамадзянамі. Іншымі словамі, у меркаваных дэмакратычных пераўтварэннях выбары стануць не толькі фундаментальнаю асноваю, але і генератарам для далейшых дэмакратычных рэформаў.

Чацвёртае дапушчэнне грунтуецца на тым, што асноўныя аспекты пераходных краінаў — узровень эканамічнага развіцця, палітычная гісторыя, інстытуцыйная спадчына, этнічны склад, соцыякультурная традыцыя і іншыя «структурныя» асаблівасці — не будуць з’яўляцца галоўнымі фактарамі ні на пачатковым, ні на завяршальным этапе транзіту. Вызначальнай уласцівасцю ранняга перыоду трэцяй хвалі было тое, што дэмакратыя, здавалася, узнікла ў найменш чаканых месцах — Манголія, Албанія, Маўрытанія. Здавалася, усё, што трэба для дэмакратызацыі, — гэта рашэнне палітычнае эліты рухацца да дэмакратыі і здольнасць часткі гэтай эліты прыпыніць контрмеры з боку антыдэмакратычных сілаў.

Дынамізм і маштабы трэцяе хвалі, якія сапраўды ўражвалі, пахавалі старыя дэтэрміністычныя і часта культурна шкодныя меркаванні пра дэмакратыю. Кштальту — толькі краіны з сярэднім класам, падобным да амерыканскага, ці спадчынай пратэстанцкага індывідуалізму могуць стаць дэмакратычнымі. Для палітыкаў гэтая новая візія была адыходам ад пазіцыі халоднае вайны, што большасць краінаў у трэцім свеце «не гатовыя да дэмакратыі» — пазіцыі, якая супадала з амерыканскай палітыкай падтрымкі антыкамуністычных дыктатараў па ўсім свеце. Некаторыя раннія працы па «транзіталогіі» таксама адлюстравалі «неабумоўленае» («no preconditions») бачанне дэмакратызацыі, гэты зрух у межах акадэмічнае літаратуры пачаўся ў 1970-х з праграмага артыкула Данкварта Растоў «Пераход да дэмакратыі: дынамічная мадэль»⁸. Як для навуковае, так і палітычнае супольнасці новая візія — «дэмакратыі без перадумаў» — была аптымістычным, нават вызвольным поглядам, які лёгка перакладаўся за межамі як прапанова і заахвочванне. Калі

размова ідзе пра дэмакратыю, «кожны можа зрабіць гэта».

Пятае парадыгма транзіту грунтуецца на меркаванні, што дэмакратычныя пераўтварэнні, які сталі асноваю трэцяй хвалі, пабудаваны на ўзгодненай, функцыянальнай дзяржаве. Працэс дэмакратызацыі прадугледжвае рэканструкцыю дзяржаўных інстытуцыяў — стварэнне новых выбарчых інстытутаў, рэформу парламента, рэформу прававой сістэмы — але гэта значыць мадыфікацыю дзяржавы⁹, якая ўжо функцыянуе. У адпаведнасці са схемамі, прыхільнікі пашырэння дэмакратыі не надавалі значнай увагі грамадствам, якія імкнуліся да дэмакратыі, але сутыкнуліся з рэальнасцю пабудовы дзяржавы практычна з руінаў альбо мелі справу з пераважна нефункцыянальнай дзяржавай. Гэта не было праблемаю для Паўднёвай Еўропы ці Лацінскае Амерыкі — двух рэгіёнаў, якія служылі эксперыментальнаю асноваю для фармулявання парадыгмы транзіту. У той меры, у якой прыхільнікі пашырэння дэмакратыі разглядалі пабудову дзяржавы (state-building) як частку працэсу пераходу, яны меркавалі, што працэсы пабудовы дэмакратыі і пабудовы дзяржавы будуць узмацняць адзін аднаго альбо нават стануць двума бакамі аднае манеты.

У шэрай зоне

Пакінем часова пазначаныя дапушчэнні парадыгмы і звернемся да досведу. Імкненне ацаніць дасягненні трэцяе хвалі дэмакратызацыі звычайна заўчаснае. Як свярджваюць прыхільнікі пашырэння дэмакратыі — дэмакратыя не будуюцца за адзін дзень. Таму зарана казаць пра вынікі некалькіх дзесяткаў дэмакратычных працэсаў, якія пачаліся ў апошнія два дзесяцігоддзі. У той жа час праўдаю з’яўляецца тое, што цяперашняя палітычная сітуацыя «пераходных краінаў» не акаменелая, ужо прайшло дастаткова часу, каб праліць святло на тое, наколькі парадыгма транзіту адпавядае рэальнасці.

З прыкладна 100 краінаў, якія лічацца «пераходнымі», у апошнія гады толькі невялікая колькасць з іх — магчыма, менш за 20 — сталі відавочна паспяховымі, добра арганізаванымі дэмакратыямі альбо, прынамсі, зрабілі пэўны дэмакратычны прагрэс і да гэтага часу выяўляюць

⁸ Гл. Giuseppe Di Palma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions* (Berkeley: University of California Press, 1991). Артыкул Dankwart Rustow “Transitions to Democracy: Toward a Comparative Model” першапачаткова з’явіўся ў *Comparative Politics* 2 (April 1970): 337–63.

⁹ Спіс праграмаў USAID у галіне дапамогі ў развіцці кіравання, напрыклад, не ўтрымлівае працаў па фундаментальным дзяржаватворчым працэсе. Гл. “Agency Objectives: Governance”. www.usaid.gov/democracy/gov.html.

пазітыўную дынаміку дэмакратызацыі¹⁰. Лідэры гэтае групы знаходзяцца галоўным чынам у Цэнтральнай Еўропе і Балтыйскім рэгіёне — Польшча, Венгрыя, Чэхія, Эстонія і Славенія, а таксама некалькі краінаў Паўднёвае Амерыкі і Усходняе Азіі (Чылі, Уругвай, Тайвань). Тыя, што зрабілі меншы прагрэс, але выяўляюць значныя паляпшэнні, — Славакія, Румынія, Балгарыя, Мексіка, Бразілія, Гана, Філіпіны, Паўднёвая Карэя.

Абсалютная большасць краінаў трэцяе хвалі не дасягнула адносна нармальнага функцыянавання дэмакратыі і нават не выяўляе тэндэнцыяў дэмакратычнага прагрэсу. У некаторых краінах, такіх як Узбекістан, Туркменістан, Беларусь, першапачатковае палітычнае разняволенне прайшло, і нават ўсталяваўся аўтарытарны рэжым. Трэба зазначыць, што большасць «пераходных краінаў» — ні дыктатарскія, ні выразна скіраваныя на дэмакратыю, і складаюць палітычную шэрую зону¹¹. Яны маюць пэўную атрыбутыку дэмакратычнага палітычнага жыцця, якая ўключае, прынамсі абмежаваную, палітычную прастору для апазіцыі і незалежнае грамадскае супольнасці, рэгулярныя выбары і дэмакратычную канстытуцыю. Але гэтыя краіны пакутуюць ад сур'ёзнага дэфіцыту дэмакратыі, які часта ўключае слабое прадстаўніцтва грамадскіх інтарэсаў, нізкі ўзровень палітычнага ўдзелу, акрамя дня галасавання, парушэнне закону ўладнымі асобамі, выбары з няпэўнай легітымнасцю, вельмі нізкую ступень грамадскага даверу да дзяржаўных інстытутаў і ўстойліва слабую інстытуцыянальную эфектыўнасць дзяржавы.

У сувязі з тым, што колькасць краінаў, якія знаходзяцца паміж дыктатураю і добра арганізаваную дэмакратыяй, павялічылася, палітычныя аналітыкі прапанавалі мноства тэрмінаў для вызначэння «абмежаванае дэмакратыі» («qualified democracy»): напалову-дэмакратыя, фармальная дэмакратыя, электаральная дэмакратыя, фасадная дэмакратыя, псеўдадэмакратыя, слабая дэмакратыя, частковая дэмакратыя, неліберальная дэмакратыя, віртуальная дэмакратыя¹². Некаторыя з такіх тэрмінаў, як «фасадная дэмакратыя» і «псеўдадэмакратыя», можна выкарыстоўваць толькі ў дачыненні асобных выпадкаў «шэрае зоны». Іншыя тэрміны — «слабая дэмакратыя» і «частковая дэмакратыя» — маюць значна большы патэнцыял для выкарыстання. Новыя азначэнні

могуць быць карыснымі, асабліва калі яны ўгрунтаваныя ў палітычны аналіз, як, напрыклад, праца О'Донела пра «дэлеганую дэмакратыю». Апісваючы краіны ў шэрай зоне як тыпы дэмакратыі, аналітыкі на самой справе спрабуюць выкарыстаць парадыгму транзіту да тых краінаў, палітычная эвалюцыя якіх ставіць гэтую парадыгму пад сумнеў¹³. Большасць з тэрмінаў «абмежаванае дэмакратыі» выкарыстоўвалася для вызначэння краінаў, якія знаходзяцца на пэўнай стадыі дэмакратычных пераўтварэнняў, звычайна на першапачатковым этапе кансалідацыі.

Разнастайнасць палітычных шэрае зоны вельмі вялікая. Для яе апісання можна прапанаваць вялікую колькасць падтыпаў і падкатэгорыяў, і трэба яшчэ многа працаваць, каб падысці да разумення прыроды палітычных працэсаў у гэтых краінах. У якасці першага аналітычнага кроку можна разгледзець два пашыраныя палітычныя сіндромы, якія, здаецца, могуць быць агульнымі для «краін пераходу». Сіндром — гэта не выразна акрэслены тып палітычнае сістэмы, але хутчэй палітычная схема, якая стала рэгулярнай. Нягледзячы на тое што краіны шэрай зоны маюць некаторыя агульныя рысы, яны вельмі адрозніваюцца ў прынцыповых момантах і збольшага маюць несумяшчальны досвед.

Першы сіндром — нядзейсны, бездапаможны плюралізм (feckless pluralism). Краіны, палітычнае жыццё якіх выяўляе гэты сіндром, маюць значную ступень палітычнае свабоды, рэгулярныя выбары і змены ўлады паміж рознымі палітычнымі групамі. Нягледзячы на пазітыўныя рысы, дэмакратыя застаецца плыткаю і праблематычнаю. Палітычны ўдзел, дастаткова значны падчас выбараў, практычна не назіраецца пасля выбараў. Палітычныя эліты з усіх значных палітычных партыяў і групаў успрымаюцца як карумпаваныя, карыслівыя і неэфектыўныя. Змена ўлады выглядае як перакідванне праблемаў краіны з аднаго бездапаможнага боку на іншы. Палітычныя эліты ўсіх значных партыяў паўсюдна ўспрымаюцца як карумпаваныя, карыслівыя, пазбаўленыя гонару, з несур'ёзным стаўленнем да дзяржаўнае працы. Грамадства сур'ёзна не задаволенае палітыкай, і калі яшчэ захоўвае веру ў ідэал дэмакратыі, то вельмі адмоўна ставіцца да палітычнага жыцця ў краіне. Палітыка ўспрыма-

¹⁰ Пра дзяржавы трэцяе хвалі глядзі Larry Diamond, "Is the Third Wave Over". *Journal of Democracy* 7 (July 1996): 20–37.

¹¹ Larry Diamond выкарыстоўваў тэрмін «смутная зона», *Developing Democracy: Toward Consolidation* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), 22.

¹² David Collier and Steven Levitsky, "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research," *World Politics* 49 (April 1997): 430–51.

¹³ Guillermo O'Donnell, "Delegative Democracy," *Journal of Democracy* 5 (January 1994): 55–69.

еще как гнилая, здамінаваная элітамі малакарыс-ная сфера і не выклікае асаблівае павагі. Дзяржа-ва застаецца ўстойліва слабою. Эканамічная палітыка часта перакаранаўчая і рэалізуецца дрэнна, эфектыўнасць палітыкі звычайна нізкая, нават катастрафічна нізкая. Сацыяльныя і палітычныя рэформы таксама нязначныя, а ўра-ды, якія змяняюць адзін аднаго, не здольныя за-бяспечыць прагрэс у вырашэнні большасці пра-блемаў, з якімі сутыкаецца краіна, ад злачыннасці і карупцыі да аховы здароўя, адукацыі і агуль-нага грамадскага дабрабыту.

Нядзейсны плюралізм найбольш часта сустра-каецца ў Лацінскай Амерыцы, рэгіёне, дзе большасць краінаў увайшлі ў стадыю дэмакратычна-га транзіту з наяўнасцю палітычных партыяў, але з глыбокаю спадчынаю нізкае эфектыўнасці дзяржаўных інстытутаў. Нікарагуа, Эквадор, Гватэмала, Панама, Гандурас і Балівія склада-юць гэтую катэгорыю, разам з Венесуэлаю за 10 гадоў да абрання Гуга Чавеса. Аргенціна і Бразілія з цяжкасцю балансуюць на мяжы гэта-га стану. У посткамуністычным свеце Малдова, Боснія, Албанія і Украіна маюць, прынамсі, знач-ныя прыкметы сіндрому, а Румынія і Балгарыя балансуюць на яго мяжы. У Азіі найбольш віда-вочны прыклад — Непал разам з Бангладэш, Манголіяй і Тайландам. У Афрыцы на поўдзень ад Сахары некалькі краінаў, такія як Мадагас-кар, Гвінея-Бісау і Сьера-Леоне, можна пры-знаць выпадкамі бездапаможнага плюралізму, акрамя таго, у гэтым рэгіёне змена ўлады заста-ецца рэдкаю з’яваю.

Існуе шмат варыянтаў бездапаможнага плюралізму. У некаторых выпадках партыі, якія па чарзе атрымліваюць уладу, размежаваны лю-тай нянавісцю і ахвяруюць увесь час свайго кіра-вання на стварэнне перашкодаў для апанентаў, як гэта мае месца ў Бангладэш. У іншых выпадках найбольш значныя канкурэнтныя групы маюць фармальную альбо нефармальную дамову — такім чынам, змена ўлады не мае значэння, як гэта мела месца ў Нікарагуа канца 90-х. У некато-рых краінах, апанаваных бяздзейсным плюраліз-мам, палітычная канкурэнцыя ідзе паміж моцна ўкаранёнымі групамі, якія, па сутнасці, дзейніча-юць як патранажныя сеткі, што, здаецца, ніколі не рэфармаваліся — Аргенціна і Непал. У іншых цыркуляцыя ўлады адбываецца паміж палітыч-нымі групамі, эфемернымі партыямі, якія ўзначалены харызматычнымі асобамі ці часо-вымі альянсамі, што шукаюць палітычнага вы-значэння, — Гватэмала і Украіна. Гэтыя разна-стайныя класы падзяляюць агульныя ўмовы, якія з’яўляюцца карэннем бездапаможнага плюраліз-

му, — увесь клас палітычнае эліты, плюраліс-тычны і канкурэнтны, цалкам адрэзаны ад грамадскасці, у выніку чаго палітычнае жыццё становіцца непрадуктыўным і малакарысным.

Палітыка з дамінантнай сілаю (Dominant-Power Politics)

Іншы найбольш распаўсюджаны палітычны сіндром «шэрае зоны» — палітыка з дамінантнай сілаю. Краіны з гэтым сіндромам маюць абмежа-ваную, але рэальную палітычную прастору, пэўную палітычную канкурэнцыю апазіцыйных групаў і, прынамсі, большасць інстытуцыйных формаў дэмакратыі. Тым не менш адна палітыч-ная група — ці гэта рух, ці партыя, вялікая сям’я альбо адзін лідэр — дамінуе ў сістэме такім чы-нам, што застаецца мала перспектываў змены ўла-ды ў прадказальнай будучыне.

У адрозненне ад краінаў з нядзейсным плюралізмам, самай важнай палітычнай прабле-маю ў краінах з дамінантнаю ўладаю з’яўляецца няпэўная мяжа паміж дзяржаваю і кіраўнічай партыяй (палітычнай сілаю). Асноўныя ўласці-васці дзяржавы: дзяржава — гэта крыніца грошаў, працы, грамадскае інфармацыі (праз дзяржаўныя СМІ) і палітычнае ўлады. Варта памятаць, што пры нядзейсным плюралізме судовая сістэма адносна незалежная, у той час як судовая сістэма ў краінах з дамінантнай уладаю звычайна ўтаймава-ная гэтай уладаю. У той час, калі пры нядзейсным плюралізме выбары звычайна адносна свабодныя і справядлівыя, для краінаў з дамінантнай уладаю характэрныя сумнеўныя, але неадкрыта падман-ныя выбары, у якіх кіраўнічая група спрабуе арганізаваць адносна прымальнае электаральнае шоў, каб атрымаць дапамогу ад міжнароднае су-польнасці. Адначасова даволі няроўнае поле для выбарчае гульні цалкам дастатковае, каб забяспе-чыць перамогу.

Як і пры бездапаможным плюралізме, грама-дзяне пры дамінантнай уладзе схільныя быць не-задаволенымі палітыкай і адрэзаныя ад значнага палітычнага ўдзелу (акрамя выбараў). Аднак, з-за таго, што няма змены ўлады, яны менш схільны выяўляць нігілістычную візію палітыкі, якая рас-паўсюджана ў плюралістычных сістэмах. Але іншым палітычным партыям вельмі цяжка атры-маць грамадскі давер з-за таго, што яны маюць устоўлівы статус аўтсайдэраў у адносінах да ўлад-ных кабінетаў. Энергія і надзея на эфектыўную апазіцыю да рэжыму застаюцца ў колах грама-дзянскае супольнасці. Гэта звычайна сукупнасць НДА і незалежных СМІ, якія часта фінансуюцца заходнімі донарамі і ўступаюць у палеміку з ура-

дам па пытаннях правоў чалавека, навакольнага асяроддзя, карупцыі і іншых праблемах грамадскага інтарэсу.

Дзяржава з дамінантнай уладаю мае нізкую эфектыўнасць, як і пры бяздзейным плюралізме. Гэта абумоўлена заняпадам бюракратыі, што звязана са стагнацыяй аднапартыйнага кіравання, а не з дэарганізацыяй і нестабільнасцю дзяржаўнага менеджменту (напрыклад, сталая змена міністраў), што тыпова для бездапаможнага плюралізму. Доўгае знаходжанне пры ўладзе аднае палітычныя групы звычайна прыводзіць да буйнамаштабнае карупцыі і капіталізму, заснаванага на асабістых стасунках. Як вынік пэўнае палітычнае адкрытасці сістэмы, палітычныя лідэры часта адчуваюць ціск грамадскасці, што тычыцца карупцыі і іншых праяваў зняважлівага стаўлення да дзяржаўнае ўлады. Яны нават могуць перыядычна абвясчаць намеры выкараніць карупцыю і ўзмацніць законнасць. Але іх глыбокае непрыманне нечага большага, чым абмежаваная апазіцыя ў палітычнай сістэме, дзе яны дамінуюць, не прыводзіць да вырашэння праблемы.

Сістэмы з дамінантнай уладай распаўсюджаны ва ўсіх трох рэгіёнах. У Афрыцы шырокая хваля дэмакратызацыі, якая прайшла на поўдзень ад Сахары ў пачатку 90-х, скончылася складаннем сістэм з дамінантнай ўладаю. У некаторых выпадках лібералізацыя аднапартыйнай сістэмы скончылася толькі вельмі абмежаваным працэсам палітычнага «адкрыцця»: Камерун, Буркіна-Фасо, Экватарыяльная Гвінея, Танзанія, Габон, Кенія і Маўрытанія. У некалькіх выпадках старыя рэжымы былі пераможаны альбо рухнулі, у той жа час паўстанне новых рэжымаў завершылася складаннем структур з партыяй-манопалістам — у Замбіі 90-х. У іншым выпадку пераможаныя групы вярнулі сабе ўладу — Конга (Бразавіль).

Сістэмы з дамінантнай уладаю можна знайсці сярод краін былога Савецкага Саюза. Армения, Азербайджан, Грузія, Кыргызстан, Казахстан адпавядаюць гэтай катэгорыі. Іншыя цэнтральнаазіяцкія рэспублікі і Беларусь маюць устойлівыя тэндэнцыі да аўтарызацыі сваіх сістэмаў. Прыкметы лібералізацыі, якія з'явіліся на Блізкім Усходзе ў сярэдзіне 80-х, перамясцілі рэгіён з лагера аўтарытарызму ў шэраг сістэмаў з дамінантнаю групаю: Марока, Ірданія, Алжыр, Егіпет, Іран і Йемен. Сістэмы з дамінантнаю ўладаю раскіданы і ў іншых рэгіёнах. У Азіі — Малайзія і Камбоджа. У Лацінскай Амерыцы — Парагвай і Венесуэла, якая ўсё больш рухаецца ў гэтым накірунку.

Сістэмы з дамінаваннем улады адрозніваюцца ў ступенях свабоды і ў палітычнай арыентацыі. Шэраг мае вельмі абмежаваную палітычную прастору і бліжэй стаіць да дыктатарскіх рэжымаў. Іншыя дазваляюць значна больш свабоды. Некалькі «пераходных краінаў», уключаючы важныя прыклады Паўднёва-Афрыканскае Рэспублікі і Расіі, толькі часткова выяўляюць прыкметы гэтага сіндрому. Яны маюць дастатковую палітычную свабоду і праводзяць канкурэнтныя выбары, забяспечваючы пэўную легітымнасць (што тычыцца Расіі, то на гэты конт ідуць вострыя дыскусіі). Гэтыя краіны падначалены палітычным сілам, якія вельмі доўга знаходзяцца пры ўладзе (калі лічыць, што замена Ельцына на Пуціна не ёсць змена ўлады), і вельмі цяжка ўявіць якую-небудзь апазіцыйную партыю, якая была б здольная прыйсці да ўлады. Пры захаванні рэальных палітычных свабодаў і адкрытае прасторы змагання за ўладу, гэтыя краіны могуць стаць устойлівымі дэмакратыямі, як Італія, Японія (да 1990 г.) і Батсвана, дзе мае/мела месца доўгатэрміновае кіраванне аднае партыі. Але з-за браку палітычных інстытутаў ёсць рэальная пагроза праявы сіндрому дамінантнае ўлады.

І нядзейсны плюралізм, і сістэма палітыкі з дамінантнай удааю маюць пэўную ступень стабільнасці. Калі краіны трапляюць у такую сітуацыю, ім цяжка яе змяніць. Нядзейсны плюралізм мае сваю дысфункцыянальную раўнавагу — перакідае ўлады з аднае да другое канкурэнтнае эліты. Эліты ізаляваны ад грамадскасці, але жадаюць гуляць па агульнапрынятых правілах. Сістэма з дамінантнай удааю таксама часта дасягае свайго роду стабільнасці (stasis), кіраўнічая група здольна трымаць апазіцыю на кароткім павадку, але дазваляе дастаткова палітычнае адкрытасці, каб змяншаць грамадскі ціск. Гэта ні ў якім разе не застылая палітычная канфігурацыя, ніякая палітычная канструкцыя не існуе вечна. Краіны змяняюць свае ўладкаванні, рухаюцца да дэмакратыі альбо дыктатуры. Пэўны час у 90-х Украіна, здавалася, прыняла сістэму дамінантнай удааю, але зараз пераўтварылася ў нешта падобнае да бездапаможнага плюралізму. Сенегал быў выразным выпадкам сістэмы з дамінаваннем, але з перамогаю апазіцыі на выбарах у 2000 можа быць аднесены да ліберальнае дэмакратыі ці бездапаможнага плюралізму.

Нягледзячы на тое, што многія краіны ў шэрай зоне перасталі быць прыкладамі нядзейснага плюралізму і сістэмы з дамінаваннем, гэта тычыцца далёка не ўсіх. Невялікая колькасць «пераходных краінаў» пакінула аўтарытарнае

кіраванне на працягу апошніх некалькіх гадоў, але іх палітычная траекторыя да гэтага часу застаецца няпэўнай. Інданезія, Нігерыя, Сербія і Харватыя — чатыры заўважныя прыклады краінаў гэткага тыпу. Некаторыя краіны, якія мелі досвед палітычнае адкрытасці, у 80- і 90-х былі настолькі разбураныя грамадзянскімі канфліктамі, што іх палітычныя сістэмы сталі занадта нестабільнымі ды дэзінтэграванымі, каб іх можна было лёгка вызначыць, але яны пэўна не на шляху дэмакратызацыі. Такія выпадкі рэпрэзентуюць Дэмакратычная рэспубліка Конга, Сьера-Леоне і Самалі.

Крах дапушчэнняў

Калі ўзяць разам палітычныя траекторыі большасці краінаў трэцяе хвалі, то яны прымушаюць сумнявацца ў *парадыгме транзіту*. Гэта становіцца відавочным, калі мы разгледзім дапушчэнні, якія ляжаць у аснове парадыгмы, і спалучым іх з аналізам рэчаіснасці.

Па-першае, гэта аксіёма прыхільнікаў дэмакратыі ў пікавыя гады трэцяе хвалі пра тое, што любая краіна, якая здзейсніла пераход ад дыктатуры, аўтаматычна рухаецца да дэмакратычнага ладу. Гэта вельмі часта не адпавядала праўдзе. Некаторыя з такіх краінаў практычна ўвогуле не адчулі дэмакратызацыі. Многія адаптавалі канцэпты дэмакратыі вельмі паверхнева і дакладна не ішлі па нейкім вызначаным сцэнарыі дэмакратызацыі. Тыя афіцыйныя колы Злучаных Штатаў, што ангажаваныя ў прасоўванне дэмакратыі, настойліва выкарыстоўваюць мову «транзіту» для азначэння краінаў, якія ніякім чынам не адпавядаюць мадэлям дэмакратызацыі. Такіх прыкладаў шмат, і гэта не толькі выпадак Конга (прыведзены вышэй), але і Малдовы («дэмакратычны транзіт Малдовы мае ўстойлівыя тэндэнцыі да прагрэсу»), Замбіі («Замбія... устойліва рухаецца да стварэння мультыпартыйнае дэмакратыі»), Камбоджы («шматлікія поспехі палітыкаў Камбоджы ў накірунку дэмакратыі і паляпшэння кіравання краінаю за апошнія 18 месяцаў»), а таксама Гвінеі («Гвінея зрабіла значны прарыв у накірунку пабудовы дэмакратычнага грамадства»)¹⁴. Зацягнутае выкарыстанне парадыгмы транзіту з'яўляецца небяспечнай звычайкаю, што прыводзіць да спробаў накласці спрощаны і часам непраўільны канцэпт уальны парадак на жывую і вельмі складаную эмпірычную рэальнасць.

Па-другое, не толькі сам агульны лэйбл і канцэпт — пераходная краіна — можна лічыць неза-

давальняльным, але і ўяўленне пра разгортванне стадыяў дэмакратызацыі. Такія найбольш аптымістычныя прыклады дэмакратызацыі апошніх галоў — Тайвань, Паўднёвая Карэя, Мексіка — не адбываюцца ў адпаведнасці з парадыгмічнай паслядоўнасцю: «дэмакратычны прарыв», які наступае хутка пасля нацыянальных выбараў, затым паўстанне новае дэмакратычнае сістэмы. Палітычная эвалюцыя гэтых краінаў вызначаецца практычна супрацьлеглымі феноменамі — вельмі павольны працэс дэмакратызацыі з наяўнасцю арганізаванай палітычнай апазіцыі (гэта далёка не «прыхільнікі рэформаў у кіраўнічым рэжыме»), якая працяглы час удзельнічала ў выбарах і ў рэшце рэшт перамагла. У многіх краінах, якія прайшлі праз пэўную версію дэмакратычнага прарыву паслядоўнасць зменаў — спачатку урэгуляванне канстытуцыйнага пытання, пасля праца над іншымі рэформамі — не мела месца. Пытанне палітычнага ўладкавання ўзнікала зноў у самы непрадказальны час, ідучы пасля таго, што павінна было быць больш познімі стадыямі транзіту. Пра гэта сведчыць нядаўні палітычны крызіс у Эквадоры, Цэнтральна-афрыканскай рэспубліцы і Чадзе.

Больш за тое, розныя кампаненты працэсу кансалідацыі — развіццё палітычных партыяў, умацненне грамадзянскае супольнасці, судовая рэформа, развіццё медыя — практычна ніколі не адпавядалі тэхнакратычнай ідэі рацыянальных стадыяў. Але менавіта на гэтым прыхільнікі дэмакратычных зменаў засноўвалі свае стратэгічныя мэты і сістэмы індикатараў. Замест гэтага мы маем хаатычны працэс зменаў, які з той жа верагоднасцю можа ісці назад, убок, як і наперад. Ніякае заканамернасці тут не заўважна.

Трэцяе дапушчэнне парадыгмы транзіту — рэгулярныя выбары не толькі пацвердзіць дэмакратычную легітымнасць новае ўлады, але грунтоўна паглыбіць палітычны ўдзел і дэмакратычную адказнасць, — але гэта вельмі часта аказваецца недастатковым. У многіх «пераходных краінах» адносна рэгулярныя, справядлівыя выбары праводзяцца, але палітычны ўдзел паміж выбарамі застаецца пльоткім, а адказнасць ураду за свае дзеянні — вельмі слабаю. Шырокая прорва паміж палітычнаю элітаю і грамадскасцю ў гэтых краінах вызначаецца структурнымі ўмовамі. Гэта, перш за ўсё, узровень дабрабыту і соцыякультурная традыцыя, што выбары самі па сабе не здольныя пераадолець. Сапраўды, здзіўляе той факт, наколькі выбарчае спаборніцтва часта вельмі мала стымулюе абнаўленне і развіццё палітычных

¹⁴ Гэтыя цытаты ўзяты з агляду краінаў у адзеле развіцця дэмакратыі сайта USAID www.usaid.gov/democracy.html.

партыяў. Такія глыбокія паталогіі, як высокая ступень персаналізацыі партыяў, іх летуценнасць, стагнацыя, сістэма патранажу, паказалі здольнасць да суіснавання паралельна з, прынамсі ў нейкай ступені, легітымным працэсам палітычнага плюралізму і суперніцтва.

Гэта, пэўна, не значыць, што выбары ў такіх краінах бессэнсоўныя і што міжнародная супольнасць не павінна выступаць за свабодныя і справядлівыя выбары. Але трэба ў значнай ступені зменшыць чаканні ад выбараў як генератара далёкасяжных дэмакратычных зменаў. Непал можа быць тут красамойным прыкладам. З 1990 у Непале адбылося багата шматпартыйных выбараў, і быў досвед частае змены ўлады. Тым не менш грамадства Непала засталася ў значнай ступені незадаволеным палітычнай сістэмай і знайшло мала сэнсу ў ідэі дэмакратычнай адказнасці.

Чацвёртае: на пачатку трэцяе хвалі былі адменены размовы пра «перадумовы дэмакратыі». Рэчаіснасць пацвердзіла адваротнае. Калі глядзець на паспяховыя прыклады дэмакратызацыі ў краінах Цэнтральнае Еўропы і Усходняе Азіі, становіцца відавочным, што адносны эканамічны дабрабыт і мінулы досвед палітычнага плюралізму важныя для далейшага дэмакратычнага поспеху. І калі параўноўваць паміж сабою краіны былога сацыялістычнага лагера і трапічнае Афрыкі, відавочна, што спадчына мінулых рэжымаў мае істотны ўплыў на вынікі спробаў «транзіту».

На працягу 90-х шэраг навукоўцаў сталі аспрэчваць адмаўленне перадумоваў дэмакратыі («no preconditions» line), што было зроблена пры аналізе ролі эканамічнага дабрабыту, інстытуцыйнае спадчыны, сацыяльных класаў і іншых структурных фактараў, якія выконвалі вельмі важную ролю ў працэсах дэмакратычнага транзіту¹⁵. Тым не менш для прыхільнікаў пашырэння дэмакратыі было вельмі цяжка ўстрымаць гэтыя працы. Прыхільнікі дэмакратыі былі сфакусаваныя на палітычных працэсах і інстытуцыях. Яны хваляваліся, што ўвага да эканамічных і сацыякультурных перспектываў можа прывесці да аслаблення ці скарачэння дэмакратычнае дапамогі. Арганізацыі розных групаў прыхільнікаў дэмакратыі мелі практычна выключна палітыч-

ную перспектыву, і ім было цяжка ўспрымаць іншыя ацэнкі і падыходы.

Пятае: працэс пабудовы дзяржавы (state-building) аказаўся значна большай праблемай, чым спачатку было адлюстравана ў парадыме транзіту. У супрацьвагу дапушчэнняў тых, хто дапамагаў дэмакратызацыі, многія краіны «трэцяе хвалі» сутыкнуліся з фундаментальнымі выклікамі дзяржаватворчага працэсу. Прыкладна 20 краін былога Савецкага Саюза і Югаславіі былі вымушаны будаваць уласныя інстытуты там, дзе іх раней ніколі не было. Паўсюль у трапічнай Афрыцы палітычная хваля лібералізацыі 90-х сутыкнулася з сумнай рэальнасцю страшэнна слабае дзяржавы. У многіх частках Лацінскае Амерыкі, Блізкага Усходу і Азіі палітычныя змены адбываліся ў кантэксце стабільных дзяржаўных структураў, але іх няпэўнасць ускладняла кожны крок.

Там, дзе адбываўся працэс пабудовы новае дзяржавы, памкненні і зацікаўленасці ўладных колаў — як мага больш хуткае замыканне доступу да ўлады і рэсурсаў — наўпрост супярэчылі таму, што патрабавала дэмакратызацыя. У краінах з існымі, але вельмі слабымі дзяржавамі, пабудова дэмакратыі з дапамогаю спонсараў звычайна не прымала пад увагу праблему пабудовы дзяржаўных органаў. Са звычайным акцэнтам на дыфузію ўлады і адноснае аслабленне выканаўчае ўлады — узмацненне заканадаўчых органаў і судовае сістэмы, пабудова грамадзянскае супольнасці — яны (спонсары) думалі больш пра размеркаванне дзяржаўнае ўлады, чым пра пабудову дзяржаўных інстытуцыяў. Праграмы, якія прыхільнікамі пашырэння дэмакратыі былі разлічаны на паляпшэнне кіравання (напрыклад, навучанне супрацоўнікаў міністэрстваў і тэхнічная дапамога ўрадам), былі толькі малымі тэхнакратычнымі спробамі, а не істотнымі ўкладаннямі ў развіццё дзяржаўных здольнасцяў.

Letting Go

Наспеў час для ўсяе супольнасці прыхільнікаў дэмакратызацыі адмовіцца ад парадымы транзіту. Аналіз досведу многіх краінаў, якія дэмакратычныя актывісты азна-

¹⁵ Гл. для прыкладу: Michael Bratton and Nicolas van de Walle, *Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Valerie Bunce, *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Ruth Collier, *Paths Toward Democracy*; Dietrich Rueschmeyer, Evelyne Huber Stephens, and John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy* (Chicago: Chicago University Press, 1992); Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Latin America and Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); and Adam Przeworski and Fernando Limongi, i, *Political Regimes and Economic Growth*, *Journal of Economic Perspectives* 7 (Summer 1993): 51–69.

чылі як «пераходныя», выявіў, што больш нельга лічыць, нібыта:

- большасць з «пераходных» краінаў у стане пераходу да дэмакратыі;
- рух краінаў ад аўтарытарызму адбываецца як працэс трох стадыяў — «адкрыццё», «прачыў», «кансалідацыя»;
- усталяванне рэгулярных, справядлівых выбараў не толькі дасць новаму ўраду дэмакратычную легітымнасць, але і выкліча доўгатэрміновае паглыбленне дэмакратычнага ўдзелу і адказнасці;
- паспяховаць дэмакратызацыі залежыць у першую чаргу ад палітычных інтэнцыяў і актыўнасці палітычных элітаў, без сур'ёзнага ўплыву эканамічных, сацыяльных і інстытуцыйных умоваў, спадчыны;
- пабудова дзяржавы — гэта другасныя праблемы пабудовы дэмакратыі, якія ў значнай ступені могуць ісці паралельна.

Вельмі цяжка вызваліцца ад парадэгмы транзіту як канцэптўальнага парадку і аптымістычнае візіі, якую яна забяспечвае. Адмаўленне парадэгмы стварае вялікі разрыў, але разрыў не татальны. Гэта не значыць адмаўленне таго, што ў многіх краінах за апошнія 20 гадоў адбыліся значныя дэмакратычныя рэформы. Гэта не значыць, што краінам у «шэрай зоне» наканавана ніколі не дасягнуць добра арганізаванае ліберальнае дэмакратыі. Гэта не значыць, што свабодныя і справядлівыя выбары ў «пераходных краінах» не карысныя і не вартыя падтрымкі. Гэта не значыць, што Злучаныя Штаты і іншыя міжнародныя акторы павінны кінуць спробы пашырыць дэмакратыю ў свеце.

І нарэшце, гэта не значыць, што актывісты дэмакратызацыі павінны падыходзіць да сваёй працы з вельмі рознымі дапушчэннямі. Але яны павінны ўсвядоміць, што няпросты, выпадковы, прамежкавы стан паміж поўнай дэмакратыяй і жорсткаю дыктатураю ёсць найбольш распаўсюджаная палітычная арганізацыя краінаў трэцяга і посткамуністычнага свету. Гэта не выключная катэгорыя краінаў, якая можа быць вызначана толькі ў тэрмінах «дэмакратыі» і «дыктатурь», гэта нармальны стан для многіх грамадстваў, добра гэта ці не. Зацягнутае здзіўленне і расчараванне заходніх аналітыкаў ад адчування недахопу дэмакратыі ў «пераходных краінах» павінна быць заменена на рэалістычныя чаканні ад магчымых мадэляў палітычнага жыцця гэтых краінаў.

Палітыкі і іх дарадцы, глядзячы на палітыку краінаў, якія нядаўна пакінулі аўтарытарызм, не

павінны пытацца: «Як адбываецца дэмакратычны транзіт?» Замет гэтага яны павінны сфармуляваць больш адкрытае пытанне: «Што там адбываецца ў палітычным сэнсе?» Настойванне на першым падыходзе прыводзіць да аптымістычных дапушчэнняў, якія часта штурхаюць аналіз у памылковым накірунку. Для прыкладу, на працягу 90-х заходнія палітыкі прызвычаліся аналізаваць грузінскую палітычную эвалюцыю пасля 1991 г. як дэмакратычны транзіт, падкрэсліваючы многія фармальныя дасягненні і падтрымліваючы ў асноўным пазітыўны імідж краіны. Потым раптам, у канцы дзесяцігоддзя, сутнасная пустата грузінскага дэмакратычнага транзіту стала занадта відавочнаю, каб яе ігнараваць. І зараз пра Грузію пачалі казаць як пра краіну з сур'ёзнай рызыкаю заняпаду дзяржавы і глыбокім сацыяльна-палітычным крызісам¹⁶.

Цэлае пакаленне дэмакратычнае дапамогі заснавана на парадэгме транзіту, перш за ўсё на тыповым акцэнтаванні інстытуцыйнага «спісу», які быў падставаю для стварэння праграмаў, фармання практычна стандартнага збору ўздапаможных праектаў, якія складаюцца з вельмі шырокага набору сродкаў: судовая рэформа, узмацненне парламента і грамадзянскае супольнасці, праца са СМІ, развіццё палітычных партыяў, грамадзянскае адукацыі, электаральныя праграмы. Збольшага дэмакратычная дапамога, заснаваная на парадэгме транзіту, вычарпана. Там, дзе парадэгма адпавядала рэальнасці, — у невялікае колькасці краінаў з відавочна паспяховым транзітам — дапамога больш не патрэбная. Там, дзе дэмакратыя патрабуе дапамогі, — у многіх краінах «шэрае зоны» — такая палітыка неадэкватная.

Актывісты дэмакратызацыі павінны канцэнтраваць увагу на палітычны мэдэлі кожнае краіны, з якой яны працуюць, а не спрабаваць рабіць усяго патрошку ў адпаведнасці з ідэальнымі інстытуцыйнымі формамі. Там, дзе быў усталяваны нядзейсны плюралізм, трэба надаваць увагу дзвюм знітаным праблемам: як падвысіць разнастайнасць і якасць асноўных палітычных актараў і як пераадолець прорву паміж грамадствам і фармальнай палітычнай сістэмаю. Адказам на выклікі павінна быць узрастанне ўвагі да развіцця палітычных партыяў, з асаблівай увагаю на заахвочванне інавацыяў у партыйнай сістэме, зменаў правілаў і стымулаў, якія фармуюць існую партыйную структуру. Трэба спрыяць развіццю моцных сувязяў паміж партыямі і групамі грамадзянскае супольнасці, а не стымуляваць дыстанцыяванне групаў грамадзянскае супольнасці ад палітыкі.

¹⁶ Гл. Charles King, "Potemkin Democracy," *The National Interest* 64 (Summer 2001): 93–104.

У сістэмах з дамінаваннем прыхільнікі дэмакратызацыі павінны надаваць значна большую ўвагу з'яўленню альтэрнатыўных цэнтраў улады. Простая фінансавая дапамога, якая спрыяе пачатку няўрадавых арганізацыяў, з'яўляецца неадэкватным сродкам рэалізацыі гэтых задачы. І зноў спрыянне развіццю палітычных партыяў павінна быць на першым месцы на парадку дня, асабліва пытанне змены шляхоў фінансавання палітычных партыяў. Трэба браць пад увагу тое, як можа быць зніжана канцэнтрацыя эканамічнае ўлады (стандартная рыса сістэмы з дамінаваннем), а таксама іншыя сродкі, якія могуць працаваць супраць зростання кіраўнічай партыі і дзяржавы.

Іншыя палітычныя мадэлі павінны мець іншыя падыходы. Захаванне для краінаў стандартнага набору сродкаў — сукупнасць дэмакратычных праграмаў, заснаваных на туманым дапушчэнні, што ўсе яны робяць унёсак у працэс кансалідацыі, — недастатковае. Дапамога дэмакратыі павінна пачынацца з дэталёвага аналізу канкрэтнае прычыны сіндрому, які вызначае палітычнае жыццё краіны, і аналізу таго, як знешняя дапамога можа змяніць гэты сіндром.

Адыход ад парадэгмы транзіту таксама значыць сур'ёзнае разуменне сувязі паміж дапамогаю, накіраванай на пабудову дэмакратыі, і той, што сфакусавана на сацыяльным і эканамічным развіцці. USAID ініцыяваў пэўную працу на гэты конт, але толькі паверхнева закрануў праблему, што можа стаць пачаткам сінтэзу асобных сфераў у сістэме знешняе дапамогі. Вазьму адзін прыклад, які заслугоўвае сумеснае ўвагі тых, хто забяспечвае эканамічную дапамогу і спрыяе распаўсюдж-

ванню дэмакратыі. Гэта праграма прыватызацыі. Прыватызацыя можа мець вялікае значэнне для размеркавання ўлады ў грамадстве і ўплываць на працэсы ўзмацнення кіраўнічых палітычных сілаў, змяняць актыўнасць грамадства ў прыняцці значных палітычных рашэнняў. Прыхільнікі пашырэння дэмакратыі павінны асабліва цікавіцца гэтымі рэформамі і атрымаць давер эканамістаў, каб удзельнічаць у планаванні такіх праграмаў. Тое ж тычыцца і іншых сацыяльна-эканамічных рэформаў, якія з'яўляюцца галоўным фокусам эканамічнае дапамогі і патэнцыйна маюць вялікае значэнне для эвалюцыі сацыяльна-палітычнае сітуацыі. Гэта пенсійная рэформа, рэформа працоўнага заканадаўства, антыманапольная палітыка, банкаўская і падатковая рэформы. Абавязак тых, хто забяспечвае дапамогу дэмакратыі, — працаваць больш шырокую канцэпцыю працы і прэзентаваць сябе як карысных удзельнікаў сістэмы «развіцця-дапамогі».

Гэта толькі папярэднія заўвагі. Шматлікія выклікі «новага пакалення» застаюцца нявызначанымі. Але цэнтральны пункт відавочны — парадэгма транзіту ёсць прадуктам пэўнага часу — імклівых ранніх дзён трэцяе хвалі — і гэты час прайшоў. Актывістам пашырэння дэмакратыі неабходна рухацца да новых мадэляў, прымаць удзел у новых дыскусіях і, магчыма, шукаць новую парадэгму палітычных пераўтварэнняў, якая б адпавядала ландшафту сучаснага свету, а не рэанімавала надзеі мінулае эпохі.

Пераклала з англійскай Вольга Раханьская паводле: Thomas Carothers "The End of the Transition Paradigm" Journal of Democracy, 2002, vol. 13, N 1.